

UDC (УДК) 159.955.4

Ковальчук Зоряна Ярославівна,

доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри теоретичної психології
Львівського державного університету внутрішніх справ
(Львів, Україна)
e-mail: zoriana01051974@i.ua
ORCID ID: 0000-0002-2355-2129

ОСОБИСТІСНА РЕФЛЕКСІЯ В УМОВАХ ПОСТІЙНИХ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН

Анотація. Розкрито зміст рефлексивної діяльності людини в умовах постійних соціальних змін і криз. Зазначено, що така діяльність є беззаперечною умовою оптимального формування та розвитку особистості, а також саморозвитку її загальної та економічної культури. Окреслено, що є три компоненти структури, з яких формується рефлексія у ході подолання особистістю наслідків соціальних змін і кризи, зокрема, фіксування рівня свого стану, умов життєдіяльності; визначення причин; оцінювання ефективності власної діяльності, використаних засобів щодо подолання соціальних змін і криз.

Розглянуто функції, властиві рефлексії людини в умовах кризи: проєктувальна; організаційна; комунікативна, змістова; мотиваційна; корекційна. Виокремлено близько п'яти рівнів людської діяльності, що свідчить про осмислення особистістю передової практики, розмаїтого досвіду організації рефлексії. Доведено, що зі збільшенням рівня рефлексивної діяльності людини її продуктивність збільшується, а також зростає успішність подолання наслідків економічних та фінансових змін, реалізація різних соціальних технологій стає ефективнішою та оптимізованішою в житті людини та її різних соціальних та економічних ситуаціях. Матеріали статті можуть бути використані в освітній діяльності при підготовці фахівців-психологів, у психоконсультаванні тощо.

Ключові поняття: розвиток особистості, соціальні зміни, соціальні стратегії, криза, рефлексивна діяльність.

Kovalchuk Zoriana,

Doctor of Psychology, Associate Professor,
Head of the Department of Theoretical Psychology,
Lviv State University of Internal Affairs
(Lviv, Ukraine)
e-mail: zoriana01051974@i.ua
ORCID ID: 0000-0002-2355-2129

PERSONAL REFLECTION IN CONSTANT CONDITIONS SOCIAL CHANGE

Abstract. The author of the article reveals the content of reflective human activity in conditions of constant social change and crises. He notes that such activities are an indisputable condition for the optimal formation and development of the individual, as well as self-development of its general and economic culture. Notes that there are three components of the structure, which form a reflection in the course of overcoming the consequences of social change and crisis, in particular, fixing the level of their condition, living conditions; determining the causes, evaluating the effectiveness of their own activities, the means used to overcome social change and crises.

The scientific work also considers the functions inherent in human reflection in a crisis: design; organizational; communicative, meaningful; motivational; corrective. The author also dwells on the fact that there are about five levels of human activity, which indicates a person's understanding of best practices, diverse experiences in the organization of reflection. As the level of reflective human activity increases, its productivity increases, and the success of overcoming the effects of economic and financial changes increases, the implementation of various social technologies becomes more efficient and optimized in human life and its various social and economic situations. The materials of the article can be used in educational activities in the training of psychologists, in counseling and more.

Key concepts: personality development, social changes, social strategies, crisis, reflective activity.

Вступ

Оптимальне формування особистості, відточення її суб'єктності у процесі життя та діяльності відбувається у формі рефлексивної діяльності індивіда як головного члена громадянського суспільства. Цей процес стає головною умовою здійснення можливості розвитку особистості, її зростання, критерієм виміру ефективних процесів виховання та навчання, а також її власної спрямованості.

Усі особистісні стратегії в напрямі соціуму в умовах постійних соціальних змін та криз визначаються відповідною рефлексією сучасної людини, що відбувається систематично. Негативні наслідки соціальних змін та криз залишаються у свідомості людини, там впливають та трансформують її внутрішній світ і перетворюються у безпосередній розвиток.

Найчастіше науковці трактують процес особистісного розвитку через призму удосконалення її динамічного прогресу до зрілості, в напрямі до більш вищого рівня; формується суб'єктність розвитку; суперечності, які долає людина, стають шляхом до її здійснення; визнання індивідуального характеру розвитку в життєвому шляху і професійній діяльності; облік співвідношення потенційного й актуального в становленні особистості – націленість на виявлення прихованих, нереалізованих можливостей; проєктування розвитку не через зіставлення послідовних стадій, а виявлення наявної стадії в зіставленні з ідеалом, з перспективою, з певною моделлю бажаного майбутнього, досягнення якого є рух від того «як є» до того «як повинно бути» [1].

Феномен рефлексії започаткували та розкрили вчені-психологи Б. Анан'єв, Л. Виготський, В. Давидов, Д. Ельконін, С. Рубінштейн, а згодом сучасні науковці підтримали та продовжили свої розвідки, зокрема, Н. Гуткін, І. Семенов, С. Степанов, Р. Чумичев, Г. Щедровицький та ін. Українська психолого-дослідна спільнота теж може похвалитися неабиякими напрацюваннями цієї теми (М. Боришевський, С. Васьківська, С. Максименко, В. Юрченко, Т. Яценко).

Метою статті є охарактеризувати сутність особистісної рефлексії в умовах постійних соціальних змін.

1. Стан дослідження проблеми особистісної рефлексії

Основний критерій суб'єктності людини – постійна потреба і готовність у рефлексії своєї життєдіяльності, що відбувається навколо. Так, Л. Виготський окреслив методологічні підходи щодо феномена рефлексії, що є ваго-

вим структурним компонентом через призму теорії психічного розвитку [2, с. 232]. Так, він вважає, що рефлексія сприяє особі відстежувати себе «у світлі власних почуттів, внутрішньо диференціювати «Я» діюче й «Я» оцінююче» [2, с. 245].

Учений О. Кононко переконаний, що рефлексія є «здатністю зростаючої особистості усвідомлювати свої особливості і те, як вони сприймаються іншими, а також будувати свою поведінку з урахуванням можливих реакцій інших (у першу чергу, авторитетних)» [3].

М. Карнелович зазначає, що «сама здатність до рефлексії забезпечує індивіду можливість інтегрувати в собі одночасно дві функції: функцію суб'єкта поведінки та функцію об'єкта управління. Можливість інтеграції вказаних функцій нерозривно пов'язана зі здатністю індивіда до доволі повного відображення у власній свідомості себе та інших людей, своїх актуальних та потенційних можливостей, ступеня адекватності та ефективності реалізації цих можливостей, усвідомлення своєї взаємодії з іншими людьми і цих останніх як особистостей, суб'єктів взаємодії, усвідомлення характеру сприйняття оточуючими його (індивіда) як особистості» [3, с. 5].

Поняття «рефлексії» перекладається з латині як «повернення назад», «відображення». Цю категорію активно досліджують у педагогіці, психології та філософії.

Філософи, трактуючи поняття індивіда, пов'язують його рефлексію з роздумами про самого себе; самоспостереженням; аналізом власних дій, думок, емоцій; зверненням свідомості на себе, усвідомленням свого внутрішнього стану. Породження нового знання у свідомості індивіда – це завжди рефлексія.

Психологи розглядають рефлексію як процес самопізнання особистістю власних внутрішніх станів та психічних актів. Зокрема соціальні психологи стверджують, що рефлексія є не тільки розумінням та знанням людини самої себе, а й усвідомленням нею її оцінки іншими індивідами. Тобто це уявне відображення позиції іншого з його погляду. Рефлексія – це процес взаємного дзеркального суб'єктного відображення самого себе та один одного, водночас свідомість суб'єктів може бути і неадекватною, спотворювати відтворюючий предмет рефлексії. Як вважає науковець О. М. Бандурко, рефлексія – це усвідомлення людиною того, як її сприймає співрозмовник; стереотипізацію; це «класифікація форм поведінки й інтерпретація їх причин шляхом віднесення до явищ, що вже відомі, чи здаються

відомими, тобто такими, що відповідають соціальним стереотипам» [4, с. 137].

Рефлексуєючи, людина усвідомлює власну діяльність, а її мета в тому і полягає, щоб виявити, згадати, зафіксувати та глибоко усвідомити алгоритм та компонент своєї діяльності: її призначення та зміст, способи та типи здійснення, шляхи реалізації дій та їх вирішення, одержані результати тощо. Рефлексія передбачає вивчення, дослідження, аналіз суб'єктом реалізованої, здійсненої діяльності. Все це відбувається з метою фіксації результатів діяльності, причин і наслідків дії, що сприятиме підвищенню ефективності цієї діяльності надалі [5, с. 289].

Завдяки рефлексивній діяльності людини поліпшується її взаємодія з іншими, вона сприяє оціночному, критичному ставленню людини до себе та своєї діяльності. Рефлексія є джерелом внутрішнього досвіду індивіда, способом його самопізнання і необхідним інструментом мислення [5, с. 288].

2. Особливості рефлексії у навчанні, професії та побуті

Загальноосвітня школа, педагог та система освіти загалом організують людині рефлексивну діяльність. Насамперед вони формують рефлексивну культуру особистості. Акцентом у педагогічній роботі звичайно є розвитку та саморозвитку учнів, зокрема й педагога, відбувається головне завдання педагогічного процесу.

Тобто педагогічний процес існує саме для того, щоб його учасники отримували позитивні особистісні зміни і в діяльності, і в її мотивах, почуттях та емоціях, знаннях та уміннях тощо.

Позаяк рефлексія у педагогічній психології дає змогу прийняти себе – дозволити собі бути таким, як є, побачити себе справжнього, без ілюзій і брехні, з достоїнствами і недоліками, дозволити собі бути собою, відмовитися від боротьби з собою, заспокоїтися і продовжувати свій шлях. Також рефлексія того, що не приймаєш у собі; прийняти інших означає дозволити їм бути такими, які вони є, визнати їх унікальність, не намагатися змінити або переробити, не засуджувати або відкидати за недоліки. Рефлексія того, чого не приймаєш в інших; прийняти реальність – дозволити їй бути такою, яка вона є, визнати її без умов, вчитися у реальності; рефлексія того, чого не приймаєш в навколишній дійсності; рефлексія того, що заважає прийняттю (страхи, заборони, засудження, «гординя», ідеалізовані або неадекватні уявлення, небажання будь-що змінювати) [6, с. 330].

Головною сутнісною ознакою соціальних стратегій діяльності особистості в умовах соціальних змін рефлексія відображає та дає оцінку учасникам процесу взаємодії, відповідного стану власного економічного та соціального розвитку, зокрема й економічного та соціального розвитку країни, де проживає особа. Вона проходить процес ідентифікації себе з економічною ситуацією, яка виникла, та її детермінантами.

Зміст соціально-економічної ситуації полягає у взаємодії людини з навколишнім світом, в якому деякі чинники соціального середовища детермінують відповідну діяльність людини у суспільстві. Соціальні стратегії дій особистості у постійних соціальних змінах постійно взаємодіють з власним життєвим досвідом. Тому феномен рефлексії тут може мати такі структурні елементи: аналіз особою власного життя та діяльності; аналіз особою життя та діяльності інших осіб; аналіз особою соціальної ситуації, що виникла довкола неї, соціальних змін та кризи; аналіз людиною причин фінансової кризи.

Очевидно, що структурним елементом рефлексії особистості в умовах суспільної кризи є аналіз нею своєї генези життєдіяльності. Рефлексія як основа змісту соціальних стратегій дій людини в цих умовах передбачає фіксування індивідом стану детермінант професійної, господарсько-економічної діяльності, рівня розвитку своєї економічної культури.

Вона є головною умовою оптимального розвитку та саморозвитку людини, її загальної та економічної культури. На підставі цього можна визначити функції рефлексії в процесі подолання суспільної кризи. Рефлексія робить людину суб'єктом своєї активності в сьогоденні, у взаємодії з навколишнім світом [7, с. 43], тобто сприяє прояву самостійності, усвідомленості, творчості в професійній діяльності. Особистість усвідомлює себе і свої можливості, формує установку на впевненість у своїх силах, у вирішенні різних життєвих, економічних проблем, а також проблем подолання суспільної кризи завдяки саме рефлексивній діяльності.

Зазвичай рефлексія виконує діагностичну функцію, констатуєчи рівень професійної, економічної компетентності людини, розвитку її економічної культури та свідомості, стан ефективності взаємодії з іншими, окремими засобами і умовами своєї життєдіяльності.

3. Функції, форми і методи рефлексії особистості в умовах соціальних змін

Назвемо такі функції, які, на наш погляд, властиві рефлексії людини в умовах кризи:

– проєктувальна як моделювання, проєктування своєї господарсько-економічної, професійної діяльності, взаємодії в цьому з іншими, цілепокладання; проєктування шляхів і засобів подолання наслідків фінансово-економічної кризи у своїй життєдіяльності, в житті своєї родини;

– організаторська, яка сприяє організації найбільш продуктивної, конструктивної господарсько-економічної, професійної діяльності, взаємодії в цьому з іншими;

– комунікативна, яка є важливою умовою діалогічності, полілогічного спілкування індивіда в межах процесу господарсько-економічної, професійної діяльності, оптимізації процесу ділового, професійного спілкування;

– змістова, яка зумовлює формування у свідомості людини сенсу, призначення її власної господарсько-економічної, професійної діяльності, причин, шляхів і засобів подолання кризи, сенсу взаємодії між людьми, фахівцями в цьому процесі;

– мотиваційна, яка визначає спрямованість, характер, результативність господарсько-економічної, професійної діяльності, ефективність вживаних людиною дій в подоланні наслідків економічної кризи;

– корекційна, що спонукає учасників процесу фінансово-економічної кризи до корекції своєї діяльності, своєї взаємодії з іншими залежно від соціально-економічної ситуації.

Виділення цих та інших функцій, їх реалізація сприяють підвищенню розвиваючого потенціалу рефлексії в процесі подолання наслідків кризи, а також визначають процедуру рефлексивної діяльності людини в цих умовах.

Зазначимо, що процедура рефлексії здійснюється у процесі предметної (господарсько-економічної, професійної) діяльності (взаємодії), при тимчасовій її зупинці, або після здійснення, завершення предметної діяльності (взаємодії). Конструктивний процес особистісного і професійного розвитку людини, продуктивна професійна взаємодія з іншими в рамках будь-якої ситуації життєдіяльності – це послідовне чергування предметної та рефлексивної діяльності їх учасників [1, с. 289].

Три провідні структурні компоненти складають процедуру рефлексії в процесі подолання людиною наслідків фінансової, суспільної чи економічної кризи. Це фіксування рівня свого фінансово-економічного стану, умов життєдіяльності; визначення причин цього; оцінка продуктивності своєї діяльності, застосованих заходів щодо подолання наслідків соціальних змін.

Коли людина усвідомлює факт соціальних змін і кризи, вона спершу словами фіксує власний особистісний стан у ході подолання наслідків тих деструкцій. Так, вона зосереджується на таких сферах, як:

– почуттєво-емоційна (як збуджувались емоції та почуття, чи вони негативні, чи позитивні, які вони: засмучення, радість, розчарування, задоволення, захоплення, здивування, успіх, вдячність тощо);

– потребнісній (пасивний або активний стан; чи з'явилося прагнення, потяг, бажання до діяльності, до саморозвитку);

– інтересах (які нові виникли та на що саме вони скеровані; стан розвитку конкретного інтересу, пізнавальні інтереси тощо);

– мотивації (переживання, викликані діяльністю чи взаємодією, чи вони особистісно значущі для людини, чи є зовнішні та внутрішні мотиви тощо);

– діяльності (на яку діяльність така взаємодія спрямована, що корегує, від чого треба відмовитися, чи збагачує чи збіднює попередній досвід тощо);

– ціннісній орієнтації (що саме стало особистісною цінністю та як поповнився банк цінностей, у чому вони виявляються тощо);

– когнітивній (що відбулося зі знаннями, чи вони наростились і поглибились, чи вони систематизувались, чи є нові знання тощо);

– свідомості (чи сталося усвідомлення будь-чого нового чи власної діяльності, чи співвідноситься власна свідомість зі свідомостями інших, чи визнає себе суб'єктом взаємодії, чи змінилась Я-концепція людини, її самооцінка тощо);

– уміннях (що саме з професійних та інших умінь набулося тощо);

– інших сферах особистості.

Наступним кроком у здійсненні процедур рефлексії у процесі подолання людиною наслідків кризи є виокремлення і фіксування причин відповідного стану розвитку. Серед них ми можемо виокремити, успішність взаємодії, різноманіття видів діяльності, їх глибину та зміст, позитивний клімат спілкування, місце для творчості, власну цінність та значущість у вирішенні завдань та проблем у діяльності, різноманітні та креативні методи подолання наслідків соціальних та економічних змін і криз тощо.

Отож особистість на цьому етапі конкретніше визначає причинно-наслідкові зв'язки зафіксованого рівня свого фінансово-економічного стану, умов життєдіяльності.

Завершується процедура рефлексії в процесі подолання людиною наслідків фінансової, суспільної чи економічної кризи оцінкою

продуктивності своєї діяльності, застосованих заходів щодо виходу з економічної та соціальної кризи.

Критерієм оцінки ситуації, яка виникла в особистості, є її власна думка про рівень взаємодії з іншими особами, про рівень свого розвитку та власної економічної та фінансової компетентності, вміння орієнтуватися та адаптуватися в соціальних змінах, зусиль та взаємодій з подолання наслідків фінансово-економічної кризи. Таке розуміння ситуації є структурним елементом виявленого стану свого формування та компетентності, а також психоемоційного стану, своїх мотивів та діяльності тощо.

Можна припустити, що діяльність суб'єкта у подоланні кризи з реалізації процедури рефлексії і є суттю, основою його рефлексивної діяльності.

У процесі своєї рефлексивної діяльності особистість повинна усвідомлювати і використовувати в цьому процесі різноманітні форми і методи рефлексії, відповідні соціально-економічній ситуації, адекватні її індивідуальному, ставевим особливостям.

Отже, аналізуючи наявну рефлексивну практику, можемо визначити деякі головні форми рефлексії особистості, такі як: усну (вербальну), графічну (письмову), рухову (пластичну), чуттєво-емоційну, образотворчу.

Однією з основних форм рефлексивної діяльності особистості є вербальна, яка виявляється в рефлексивному висловлюванні, в якому відображаються всі аспекти процедури рефлексії в процесі подолання людиною наслідків фінансово-економічної кризи. Відповідно до трьох основних аспектів процедури рефлексії, можна припустити, що і рефлексивне висловлювання складатиметься з трьох складових:

1) рефлексивне висловлювання починається з усвідомлення індивіда про стан свого розвитку, рівня свого фінансово-економічного стану, умов життєдіяльності як результату здійснення діяльності, взаємодії з іншими, зроблених зусиль;

2) далі індивід називає причини зафіксованого стану свого розвитку;

3) у висновку рефлексивного висловлювання індивід дає оцінку продуктивності своєї діяльності, застосованих заходів з подолання наслідків фінансово-економічної кризи.

Письмова (графічна) форма рефлексії виражається в тексті, який за підсумками своєї діяльності, взаємодії з іншими, застосованих заходів щодо подолання наслідків фінансово-економічної кризи пропонується напи-

сати індивіду, відобразивши в ньому всі три аспекти процедури рефлексії в процесі подолання людиною наслідків фінансової, економічної кризи. Ці тексти можуть бути і лаконічними (мінітурами), і доволі розгорнутими, широкими.

Образотворча форма рефлексії може бути представлена у вигляді кольорової гами, малюнків, схем, графіків, аплікацій тощо. Так, індивіду пропонується кольором визначити свій настрій, результативність роботи за день; за більш тривалий період часу; намалювати свої враження від проведеної справи, розпочати заходів.

Емоційно-почуттєва форма рефлексії полягає у вияві індивідом спектра почуттів та емоцій, за якими можна судити про продуктивність діяльності, взаємодії для розвитку людини. Доволі часто ця форма рефлексії супроводжує вербальну та інші форми рефлексивної діяльності учасників процесу подолання наслідків фінансово-економічної кризи.

За процес освоєння індивідом процедури рефлексії, різних форм і методів рефлексивної діяльності має відповідати загальноосвітня школа, а також установи освіти, що займаються професійною підготовкою, підвищенням кваліфікації та перепідготовкою фахівців.

Про різні рівні рефлексії діяльності людини свідчить осмислення передової практики, різноманітного досвіду організації рефлексії. Отож можна охарактеризувати ці рівні, ґрунтуючись на структурних компонентах процедури рефлексії в процесі подолання людиною наслідків фінансової, економічної кризи.

Перший – це рівень фіксації, на якому суб'єкт тільки фіксує окремі параметри, окремі характеристики, окремі компоненти стану свого розвитку; не прагне визначити причини цього стану; дає поверхневу оцінку або взагалі не дає оцінки свого розвитку в результаті діяльності, взаємодії.

На другому, більш глибокому, рівні, нормативному, суб'єкти рефлексивної діяльності фіксують стан свого розвитку, співвідносячи окремі його компоненти з нормою, еталоном, стандартом розвитку; визначають окремі причини стану розвитку; дають оцінку діяльності, стану свого розвитку.

Третій рівень рефлексії, аналітичний (проблемний), він характеризується тим, що суб'єкт рефлексивної діяльності фіксує доволі повно стан свого розвитку в різних сферах; співвідносить його з нормою, еталоном розвитку; визначає причини стану розвитку; виявляє закономірності, тенденції

здійснюваної діяльності, взаємодії, проблеми особистісного розвитку, дає оцінку стану свого розвитку, а також окремих компонентів діяльності, взаємодії.

Носіям четвертого рівня, концептуального, притаманне прагнення в рефлексивній діяльності зафіксувати стан свого розвитку в різних сферах; співвіднести його з критеріями розвитку, з еталоном; визначити та проаналізувати причини стану розвитку; визначити закономірності, тенденції здійснюваних діяльності, взаємодії; усвідомити проблеми здійснюваних діяльності, взаємодії, свого розвитку; прагнення проектувати рішення проблем діяльності, взаємодії; створювати концепцію свого розвитку в умовах подолання наслідків фінансово-економічної кризи.

Найбільш високий п'ятий, оцінно-ціннісний, рівень рефлексії. На цьому рівні суб'єкти процесу подолання наслідків фінансово-економічної кризи доволі аргументовано дають оцінку стану свого розвитку, продуктивності діяльності, взаємодії; їм притаманне глибоке усвідомлення того чи іншого набутого знання, вміння, досягнутого рівня розвитку, здійснюваної діяльності, взаємодії як особистісних цінностей. Вони повно фіксують стан свого розвитку в різних сферах; співвідносять його з еталоном, критеріями розвитку; визначають причини стану розвитку: виявляють причинно-наслідкові зв'язки між станом розвитку та здійсненою діяльністю, взаємодією; виділяють закономірності, тенденції діяльності, взаємодії, свого розвитку.

Список використаних джерел

1. Крайг Г. Психология развития. 9-е изд. СПб. : Питер, 2007. 940 с.
2. Выготский, Л. С. Собр. соч. : в 6 т. Т. 3. М. : Педагогика, 1984. 328 с.
3. Кононко О. Л. Соціально-емоційний розвиток особистості. К. : Освіта, 1998. 255 с.
4. Бандурка О. М. Основи психології і педагогіки : підручник для вищ. навч. закладів МВС України. Національний ун-т внутрішніх справ, 2003. 336 с.
5. Краевский В. В. Основы обучения. Дидактика и методика. 2-е изд., стер. М., 2008.
6. Ковальчук З. Я. Генетично-психологічні засади оптимізації педагогічної взаємодії в освітніх закладах різного типу : монографія. Львів : СПОЛОМ, 2013. 600 с.
7. Шамова Т. И., Давыденко Т. М. Управление образовательным процессом в адаптивной школе. М. : Центр «Педагогический поиск», 2001. 384 с.
8. Карнелович М. М. Коммуникативная рефлексия учителей в общении с учащимися. *Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Я. Купалы. Серыя 4. Правазнаўства. Псіхалогія*. 2007. № 2. С. 1–9.
9. Кривошеев В. А. Рефлексия в деятельности начинающих учителей. Мн., 1991. 190 с.
10. Максименко С. Психология личности: парадигма життєтворення. *Психологія і суспільство*. 2006. № 4. С. 8–52.

References

1. Kraih, H. (2007). *Psychology of development*. 9th ed. SPb. : Pyter [in Russ.].
2. Vygotskyi, L. S. (1984). *Sob. soch. V 6 t. M.: Pedahohyka* [in Russ.].
3. Kononko, O. L. (1998). *Sotsialno-emotsiyni rozvytok osobystosti*. K. : Osvita [in Ukr.].

Висновки

Рефлексія є інструментом та водночас продуктом освіти упродовж життя, спонукаючи повсякчас до її розвитку. Вона визначає не лише вектор розвитку однієї особистості, а й загалом соціуму, який детермінований відповідними завданнями та стратегіями життєдіяльності. Вона також допомагає усвідомити та сформулювати цілісне уявлення щодо змісту та способів власної діяльності, критично проаналізувати свій попередній досвід, сьогоdnішній стан подій та свого майбутнього, суб'єктивує власну діяльність. Рефлексія підвищує власну професійну майстерність, впливає на формування позитивного ставлення до соціальних змін, розвиває творчу активність та впевненість у власних професійних уміннях і знаннях, підвищує мотивацію до саморозвитку, формує вміння прогнозувати результати своїх дій та узагальнювати власні надбання.

З підвищенням рівня рефлексії людини продуктивнішою та успішнішою стає її діяльність з подолання наслідків соціальних змін, особистісної, фінансової, економічної кризи, а звідси, – стає більш ефективною реалізація різних технологій соціальних змін та оптимізації життя і діяльності людини за будь-якого економічного та соціального середовища. Наша тема має широкий спектр майбутніх розвідок, а тому перспективи дослідження вбачаємо у виокремленні основних векторів підвищення рівня рефлексії людини, а також проведенні емпіричного аналізу визначеної проблеми у розрізі порівняння рефлексії з погляду гендеру, віку, фаху, соціального статусу.

4. Bandurka, O. M. (2003). *Osnovy psykholohii i pedahohiky : pidruchnyk dlia vyshch. navch. zakladiv MVS Ukrainy: Natsionalnyi un-t vnutrishnikh sprav* [in Ukr.].
5. Kraevskiy, V. V. (2008). *Osnovy obucheniya. Dydaktyka y metodyka. 2-e yzd., ster. M.* [in Russ.].
6. Kovalchuk, Z. Ia. (2013). *Henetychno-psykholohichni zasady optymizatsii pedahohichnoi vzaiemodii v osvitynikh zakladakh riznoho typu : monohrafiia. Lviv : SPOLOM0* [in Ukr.].
7. Shamova, T. Y. & Davydenko, T. M. (2001). *Upravlenye obrazovatelnyim protsessom v adaptivnoi shkole. M., «Center» Pedagogical Search»* [in Russ.].
8. Karnelovych, M. M. (2007). *Kommunikativnaia refleksyia uchytel'ei v obshcheny s uchashchymysia. Vesnik Hrodzenskaha dziarzhavnaha universiteta imia Ya. Kupaly. Serya 4. Pravaznustva. Psikhahohiia, 2, 1–9* [in Belarus].
9. Kryvosheev, V. A. (1991). *Refleksyia v deiatelnosti nachynaiushchykh uchytel'ei. Mn.* [in Belarus].
10. Maksymenko, S. (2006). *Psykhahohiia osobystosti: paradyhma zhyttietvorennia. Psykhahohiia i suspilstvo, 4, 8–52* [in Ukr.].

Стаття: надійшла до редакції 03.11.2021

прийнята до друку 23.11.2021

The article: is received 03.11.2021

is accepted 23.11.2021